

بررسی نگرش جوانان نسبت به عملکرد ایثارگران*

** احمد غیاثوند

*** پریسا دهکردیان

E-mail: ghiasvana_837@yahoo.com

E-mail: pdehkordy@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۷/۱۲/۸

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۶/۵

چکیده

پژوهش حاضر نگرش جوانان عادی و فرزندان ایثارگر را نسبت به عملکرد ایثارگران مورد مقایسه و بررسی قرار می‌دهد. این مطالعه به روش پیمایش انجام شده است و جامعه آماری آن را کلیه جوانان کشور تشکیل می‌دهند. شیوه نمونه‌گیری، چندمرحله‌ای بوده است و حجم نمونه برابر با ۶۸۱ نفر برآورد گشته که داده‌های مورد نظر از استان‌های تهران، خراسان رضوی، خوزستان و لرستان جمع‌آوری شده است. برای سنجش نگرش پاسخگویان نسبت به ایثارگری از سه مؤلفه میزان آمادگی برای عمل ایثارگرایانه، میزان شناخت نسبت به عمل ایثارگرانه و میزان احساس نسبت به عمل ایثارگرانه استفاده شده است. در نهایت با ترکیب شاخص‌های مورد نظر، حاصل بررسی دلالت بر آن دارد که میانگین نگرش فرزندان ایثارگر در زمینه میزان احساس و آمادگی برای رفتار ایثارگرانه وضعیت مطلوب‌تری نسبت به جوانان عادی دارد. همچنین، در تحلیل نهایی نتایج نشان می‌دهد که فرزندان ایثارگر نگرش مثبت‌تری نسبت به عملکرد ایثارگران در مقایسه با جوانان عادی دارند.

کلیدواژه‌ها: جوانان، فرزندان ایثارگر، عملکرد ایثارگرانه، میزان آمادگی برای عمل ایثارگرانه، میزان شناخت نسبت به عمل ایثارگرانه، میزان احساس نسبت به عمل ایثارگرانه.

* این مقاله برگرفته از پژوهشی با عنوان «میزان آگاهی و نگرش جوانان نسبت به عملکرد ایثارگران و مقایسه آن با عقاید فرزندان ایثارگر» است که با حمایت‌های معنوی و مادی معاونت پژوهش و ارتباطات فرهنگی بنیاد شهید و امور ایثارگران انجام شده است.

** دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی

*** پژوهشگر و کارشناس ارشد رشته سنجش و اندازه‌گیری

طرح مسئله

فرهنگ ایثارگری به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های عمده و میراث فرهنگی گران‌بهایی است که در طی گذر دوران و حوادث بسیار، در جامعه ما حفظ شده و انتقال یافته است. این فرهنگ با بازسازی و مفهوم‌سازی مجدد توسط متفکران دینی و اجتماعی معاصر موجب شکل‌گیری ادبیات و زمینه‌های احیاگری خاصی شد؛ به گونه‌ای که به تدریج روند تحولات اجتماعی به سمت و سوی اسلامی شدن گرایش یافت؛ به نحوی که بعد از پانزدهم خرداد سال ۴۲ با رهبری امام خمینی (ره)، احیاگری دینی در جهت برخورد فعالانه دین در عرصه سیاست و نظام بین‌الملل شکل نوینی به خود گرفت و مبنا و اساسی شد تا انقلاب اسلامی به‌عنوان بزرگ‌ترین رخداد و جنبش دینی قرن شکل گیرد و آموزه‌های دینی، به‌همراه رهبری آگاهانه امام (ره)، فرهنگ ایثارگری و شهادت نوینی را در کنار ارزش‌های گذشته شکل بخشید و عرصه‌ای از همبستگی و هویت ملی و دینی به نمایش گذاشته شد. اما دیری نپایید که این نظام سیاسی و اجتماعی نو تأسیس، دچار تهاجم نظامی کشور عراق شد و حکومت دینی وارد چالش و بحرانی گردید که در پیوند با انقلاب و اهداف و آرمان‌های انقلابی بود. به‌دنبال آن، ارزش‌ها و فرهنگ ایثارگری نمایان و در طول هشت سال دفاع مقدس تثبیت شد. این عمل دینی در جامعه ما، در جریان پیروزی انقلاب اسلامی و با تأسی از آموزه‌های دینی در دوران دفاع مقدس، به شکل نوینی، ارزشمندی خاصی پیدا کرد؛ به طوری که ایثارگری و تثبیت فرهنگ آن، به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های هویت دینی و هویت ملی، موجب پایداری و شکل‌گیری انقلاب اسلامی شد. و مقاومت و مبارزه در جنگ تحمیلی را میسر ساخت.

در ایران، جنگ تحمیلی هشت‌ساله به‌عنوان یکی از وقایع مهم و عظیم در تاریخ تحولات معاصر به حساب می‌آید که زوایای مطالعاتی بسیاری را در بین متفکران، دست‌اندرکاران و پژوهشگران حوزه‌های مختلف باز نموده است.

کاربست دفاع مقدس برای جنگ تحمیلی حاکی از پیوند اندیشه‌های اسلامی با شرایط موجود بود که به‌نوبه خود نقش فرهنگ و مؤلفه‌های دینی را در فرهنگ عامه دوباره احیا کرد. این از آن‌روست که در دین اسلام توجه به ایثار و شهادت در شکل جهاد در راه خدا، به‌عنوان یکی از اعمال و ارزش‌های الهی محسوب می‌شود.

پایان یافتن جنگ و تغییر وضعیت حاکم بر جامعه، به‌همراه توسعه و رونق اقتصادی و نیز تحول در سبک زندگی و کیفیت مرتبط با آن، موجب شد رویکرد «عقیدتی - حماسی» جنگ جای خود را به رویکرد «تاریخی - عقلانی» صلح بسپارد. با این توضیح

از تاریخی شدن چنین حادثه‌ای، دو نکته را می‌توان استنباط کرد:

نخست اینکه هر نسلی در هر دوره‌ای با نگاه خود به گذشته می‌نگرد و با توجه به وضعیتی که در آن به سر می‌برد گذشته را بازخوانی و بازنویسی می‌کند که حاصل آن، شکل‌گیری نگاهی جدید نسبت به گذشته است. دوم اینکه قابلیت یک حادثه بزرگ تاریخی و تاندازه‌ای ویژگی آن، بر این است که توانایی پاسخگویی به نیازها را با روش‌های متفاوت در وضعیت‌های گوناگون دارد (شیخ، ۱۳۶۳؛ رفیع‌پور، ۱۳۸۰). بنابراین، با حاکم شدن فضای صلح و آرامش، می‌توان تغییر در ارزش‌ها و نگرش‌ها را به‌ویژه در بین نسل جدیدی که جنگ را ندیده‌اند و تجربه نکرده‌اند، مشاهده نمود (آزاد و غیاثوند، ۱۳۸۳).

بر این اساس، مطالعه حاضر سعی دارد نگرش جوانان جامعه را با توجه به تغییر و تحولات صورت گرفته در ارزش‌ها و فرهنگ ایثارگری، مورد مطالعه علمی قرار دهد؛ زیرا جوانان امروز به‌عنوان نسل دومی که جنگ را تجربه نکرده‌اند، طبیعتاً برداشت‌ها و نگرش‌های متفاوتی نسبت به عملکرد ایثارگران دارند.

از طرف دیگر، مقایسه برداشت جوانان عادی با عقاید فرزندان ایثارگر (۱) بسیاری از زوایای پنهان این مطالعه را روشن‌تر می‌سازد؛ چرا که معیاری برای ارزیابی عقاید هر دو دسته از پاسخگویان است تا مشخص شود که برحسب مؤلفه‌های مختلف، چه درکی از این موضوع دارند و تحت تأثیر فضا و مسائل اجتماعی پیش روی، نگرش این دو سنخ از افراد نمونه تا چه حد تحول یافته است؟

درواقع وضعیت این نگرش‌ها تحت تأثیر فضای تحول‌یافته صلح است. از این منظر جنبه پروبلماتیک موضوع مورد مطالعه آشکار می‌شود تا جهت‌گیری‌های بعدی این کنش را روشن و میزان موفقیت نهادهای درگیر و مسئول در انتقال ارزش‌ها و هنجارهای گذشته را به نسل جدید عیان سازد؛ البته با این تفاوت که دیگر جوانان در حال حاضر نمی‌توانند عملکردی همانند ایثارگران داشته باشند، بلکه بایستی وضعیت نگرش آن‌ها را در ابعاد مختلف جست‌وجو کرد.

ملاحظات نظری

واژه (Attitude) معادل‌های فارسی متعددی همچون طرز تلقی، وجهه نظر، بازخورد، وضع روانی، ایستار، گرایش و نگرش دارد، ولی اکنون اصطلاح «نگرش» قبول عام یافته و به صورت‌های مختلف نیز تعریف شده است. آلپورت^۱، گرچ^۲، کرچفیلد^۳،

1. Allport

2. Krech

3. Grutchfield

جاکوبسون^۱، لمبرت^۲، سیرز^۳، رابرت^۴ و بسیاری از مؤلفان دیگر، تعاریفی برای «نگرش» ارائه کرده‌اند که از آن میان تعریف «لمبرت» جامع‌تر از بقیه است: «نگرش عبارت است از یک روش نسبتاً ثابت در فکر کردن، احساس کردن و رفتار کردن نسبت به افراد، گروه‌ها و موضوع‌های اجتماعی، یا قدری وسیع‌تر، هر گونه حادثه‌ای در محیط فرد» (کاویانی، ۱۳۸۰: ۱۱۹؛ لمبرت، ۱۹۸۸).

«رابرت» در زمینه ابعاد و مؤلفه‌های نگرش معتقد است تمام روان‌شناسان اجتماعی درباره الگوی A. B. C یعنی ابعاد شناختی، عاطفی و رفتار^۵ اتفاق نظر دارند (رابرت، ۱۹۸۸). مؤلفه‌های عاطفی به هیجان‌های منفی یا مثبت، و مؤلفه‌های رفتاری به شیوه خاصی از واکنش فرد و تفسیرهای خاص اشاره دارند (کاویانی: ۱۱۶؛ مرجانی، ۱۳۷۷). روان‌شناسان اجتماعی معمولاً نگرش را با توجه به سه عنصر متشکله آن به شرح زیر بررسی می‌کنند:

۱. عنصر عاطفی یا احساسات و عواطف درباره شخص، اندیشه، واقعه، یا شیء (ایجاد حالت ترس، محبت، نفرت، ...):
 ۲. عنصر شناختی یا عقاید، اعتقادات، آگاهی‌ها، یا اطلاعاتی که از سوی فرد کسب می‌شود (اعتقاد به خوبی یا بدی چیزی):
 ۳. عنصر رفتاری، یا قصد و آمادگی برای اقدام.
- بدیهی است که این عناصر به‌گونه‌ای منفرد وجود ندارند و همیشه مستقل عمل نمی‌کنند. نگرش، آمیزه یا نقشی درهم‌آمیخته از احساسات، ادراکات و تمایلات رفتاری یک شخص درباره یک چیز، شخص یا گروه، یک واقعه، یک اندیشه، یا واقعیات و امور مشابه دیگر است (محسنی، ۱۳۷۹: ۱۹).

در مطالعات اجتماعی از این نظر به نگرش توجه بسیار شده است که پژوهشگران آن را در زمینه رفتار می‌دانند. نگرش، ساخت ذهنی مخفی در شخصیت است و آن را می‌توان آمادگی ویژه فرد از نظر روانی، در رویارویی با پدیده‌ها، مسائل، وقایع و بروز واکنش توأم با هیجان نسبت به آن‌ها دانست. نگرش افراد ناشی از گذشته آن‌ها و تجربیات مختلف زندگی است. همانند رشد شخصیت، اشخاص بر جسته یا برخوردار از موقعیت‌های خاص در زندگی افراد (مانند والدین، دوستان، اعضای گروه‌های اجتماعی و حرفه‌ای و...) نفوذ زیادی در تکوین نگرش دارند (هرلیگل^۶، ۱۹۸۹: ۴۸، به نقل از محسنی، ۱۳۷۹: ۱۹).

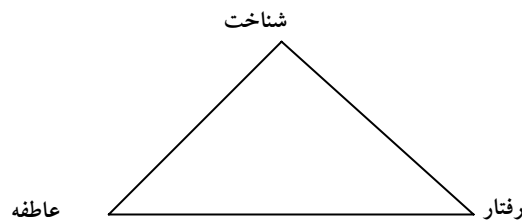
1. Jacobson
2. Lambert

3. Sears
4. Robret

5. Affective & Behaviore & Cognitive
6. Herllriegel

- نگرش دارای ویژگی‌های مختلفی است که عمده‌ترین آن‌ها بدین شرح است:
۱. سازه‌ای است فرضی، چرا که قابل مشاهده مستقیم و سنجش کمی نیست و برای کمی کردن آن لازم است به کمی کردن مؤلفه‌ها پردازیم؛
 ۲. اکتسابی است و به تدریج تکوین می‌یابد، زیرا تجربه آموزش در آن مؤثر است؛
 ۳. نسبتاً پایدار است، چرا که یک نظام است و از ابعاد مختلف و هماهنگ برخوردار است و تغییر آن آسان نیست؛
 ۴. فردی یا گروهی است، زیرا در بسیاری از مواقع نگرش ما ناشی از موقعیت‌های گروهی است؛
 ۵. دارای مؤلفه‌های شناختی، عاطفی و رفتاری است، به طوری که هریک از مؤلفه‌ها می‌تواند به صورت هشیار یا ناهشیار باشد؛
 ۶. از ویژگی اصلی و فرعی برخوردار است، مانند اینکه نگرش ما نسبت به شغل، زندگی خانوادگی و مسائل اعتقادی خود (نگرش اصلی) عمیق‌تر از نگرش ما نسبت به پایه تحصیلی فرزند همسایه ما (نگرش فرعی) است.
 ۷. مؤلفه‌های هر نگرش، اعم از اصلی و فرعی، با یکدیگر تعامل دارند. «هیچ رفتاری نیست که هر قدر هم عقلی باشد، واجد عوامل عاطفی به‌عنوان محرک نباشد و نیز بالعکس، نمی‌توان شاهد حالات عاطفی بود، مگر اینکه ادراک یا فهم که ساخت شناختی آن حالات را تشکیل می‌دهد در آن‌ها مداخله دارد» (دادستان، ۱۳۷۴: ۳۹).
 ۸. مؤلفه‌های هر نگرش با یکدیگر تناسب سطح دارند. معمولاً وقتی بُعد شناختی یک نگرش، عمیق و ریشه‌دار و وابسته به ارزش‌های مهم فرد باشد، به همان نسبت بُعد عاطفی‌اش هم محکم و ریشه‌دار است و به تبع آن، آمادگی روانی فرد برای رفتار مناسب نیز بیشتر است. برعکس، وقتی بُعد شناختی‌اش بر اساس شایعه شکل گرفته باشد، بُعد عاطفی و انگیزشی، و به تبع آن آمادگی روانی فرد برای رفتار نیز خیلی مهم است و احتمالی خواهد بود؛
 ۹. نگرش‌های اصلی در زندگی افراد نقش بسیار برجسته‌ای دارند و از طریق مشاهده رفتار، تحلیل افکار به‌راحتی قابل تشخیص است. لازم است یادآوری شود که نگرش‌های اصلی زندگی ما پررنگ و نگرش‌های فرعی کم‌رنگ هستند. نگرش فرعی ممکن است آن قدر کم‌رنگ باشد که مورد توجه خود ما هم قرار نگیرد و حتی نسبت به آن ناهشیار باشیم؛

نمودار ۱: ابعاد نگرش

۱۰. نگرش‌های اصلی بر نگرش فرعی تأثیر درونی دارند؛ بیشتر درونی شده‌اند و کمتر به موقعیت‌ها و شرایط خارجی وابسته‌اند، اما نگرش‌های فرعی هر قدر فرعی‌تر باشند وابستگی بیشتری با شرایط محیطی دارند. به‌طور مثال، ایمان به خدا اصلی‌ترین نگرش یک مؤمن است. عدالت‌خواهی و انسان‌دوستی قدری فرعی‌تر و نگرش فرد نسبت به شغل و زندگی خانوادگی باز هم فرعی‌تر و بالاخره، نگرش نسبت به رنگ اتومبیل خیلی فرعی‌تر است. البته هر قدر فاصله نگرش فرعی از نگرش اصلی بیشتر باشد تأثیرپذیری آن کمتر خواهد بود (کاویانی، ۱۳۸۰: ۱۲۲-۱۲۰).

در بحث از عوامل تکوین نگرش، آن را در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان به دو قسم شناختی و انگیزشی تقسیم کرد. عواملی مثل شرطی‌سازی کلاسیک، شرطی‌سازی کنشی، مشاهده و تقلید، مقایسه‌های اجتماعی از نوع شناختی و عواملی مانند نیازها، فرهنگ، تعلق گروهی، شخصیت فرد و غیره از نوع انگیزشی هستند (کاویانی، ۱۳۳).

چنانچه گذشت «نگرش، نظام بادوامی است که شامل یک عنصر شناختی، یک عنصر احساسی و یک عنصر تمایل به عمل است. عنصر شناختی شامل، اعتقاد و باورهای شخص درباره یک شیء یا اندیشه است. عنصر احساسی یا عاطفی آن است که معمولاً نوعی احساس عاطفی با باورهای ما پیوند دارد و تمایل به عمل، به آمادگی برای پاسخگویی به شیوه‌ای خاص اطلاق می‌شود» (کریمی، ۱۳۷۳: ۲۱۷).

بنابراین، در بحث از اصطلاح ایثارگری می‌توان آن را در دو معنی «عام» و «خاص» تعریف کرد: تعریف عام ایثارگری مربوط به همه ملت‌هاست. به عبارت دیگر، در همه فرهنگ‌ها گونه‌ای از آن وجود دارد. مفهوم عام ایثارگری خود در سطح ملی و انسانی قابل دسته‌بندی است که مفهوم انسانی آن از مفهوم ملی عام‌تر است.

مفهوم ایثارگری در دو سطح عبارت است از: گذر از منافع شخصی به منافع جمعی.

در صورتی که این گذشتن از منافع شخصی فقط اختصاص به یک ملت در یک محدوده جغرافیایی داشته باشد، ایثارگری در سطح ملی است که نمونه آن شرکت در جنگ برای مقابله با تهاجم دشمن خارجی است. در صورتی که گذشتن از منافع شخصی مربوط به یک ملت یا محدوده جغرافیایی نباشد و در خدمت کلیه انسان‌ها و انسانیت باشد، ایثارگری در سطح انسانی است. فعالیت‌های پزشکان بدون مرز، کمک به ایتام و جز این‌ها، از این گونه‌اند (حسین‌زاده، ۱۳۸۲: ۵۶).

مفهوم ایثارگری در سطح خاص در دو حوزه مطرح می‌شود:
۱. ایثارگری دینی؛
۲. ایثارگری مسلکی.

وقتی فرد به جهت آرمان‌هایی که در دین وجود دارد، منافع دینی را بر منافع فردی مقدم می‌دارد، ایثارگری دینی مطرح می‌شود. لازم است یادآوری شود که منظور از دین در اینجا ادیان آسمانی است. وقتی فرد برای آرمان‌هایی که در مسلک‌ها نهفته است از منافع خود می‌گذرد، ایثارگری در سطح مسلک مطرح می‌شود، نظیر ایثارگری در راه آرمان‌های حزبی و گروهی (حسین‌زاده، ۱۳۸۲).

تاکنون با عنایت به متون نظری و تجربی نوشته‌شده بعد از انقلاب و جنگ، تعاریف مختلفی از مفهوم ایثارگری در معنای عام و خاص ارائه شده است که هر کدام سعی دارد ابعادی از آن را به نحوی روشن نماید تا با رسیدن به تعریفی جامع و عملیاتی، بتوان آن را مورد سنجش قرار داد.

بنابراین، از آنجاکه فرهنگ ایثارگری دارای ارزش‌ها و هنجارهایی می‌باشد که برخاسته از نیازها و ضرورت‌های زمان و فضای ارزشی خاص خود است، برای عملیاتی‌تر شدن بایستی به عملکرد و رفتار تبدیل شود که سطح عینی آن عملکرد ایثارگرانه است. بر این اساس، تعریف «عملکرد ایثارگرانه» عبارت است از:

قصدهای رفتاری دارای منشأ دینی (خداخواهی)، فردی (خودبایی) و اجتماعی (دگرخواهی) که منجر به کنش‌هایی چون شهادت‌طلبی، جانبازی و اسارت می‌گردد (شاعری، ۱۳۷۷ و ۱۳۸۱). این رفتار با توجه به فضای جامعه و افرادی که آن را انجام داده‌اند معنا گرفته و به تدریج به ارزش‌های دینی و اجتماعی تبدیل می‌شود.

درواقع، منظور از «وضعیت نگرش جوانان نسبت به عملکرد ایثارگران»، میزان درک روشن‌بینانه از فضای جنگ، همذات‌پنداری و پذیرش عملکرد ایثارگرانه با توجه به تغییر و تحولات جامعه از آن زمان تاکنون می‌باشد (غیاثوند، ۱۳۸۶). بر این اساس برای سنجش این مفهوم از سه مؤلفه اساسی استفاده می‌شود:

۱. میزان آمادگی برای عمل ایثارگرانه: نوعی آمادگی برای عمل ایثارگری است که فرد در عین اینکه اهداف فرهنگ و عملکرد ایثارگری را پذیرفته است، ابزار آن، یعنی کنش شهادت طلبانه، جانبازی و اسارت را به طور داوطلبانه قبول دارد.
۲. میزان شناخت نسبت به عمل ایثارگرانه: نوعی درک و شناخت نظام یافته است که فرد با توجه به تغییر و تحولات صورت گرفته نسبت به ایثارگران در جامعه دارد.
۳. میزان احساس نسبت به عمل ایثارگرانه: نوعی باور و احساس هم کنشی و هم زمانی فرد با ایثارگران است؛ فرد تا چه اندازه نسبت به عملکرد ایثارگران احساس همانندی مطلوب و افتخار آمیز می کند.

فرضیات تحقیق

- فرضیه اول:** به نظر می رسد بین نوع پاسخگویان (عادی یا فرزند ایثارگر) با نگرش آن ها نسبت به عملکرد ایثارگران تفاوت آماری وجود داشته باشد.
- فرضیه دوم:** به نظر می رسد بین محل سکونت پاسخگویان با نگرش آن ها نسبت به عملکرد ایثارگران تفاوت آماری وجود داشته باشد.
- فرضیه سوم:** به نظر می رسد بین جنس پاسخگویان با نگرش آن ها نسبت به عملکرد ایثارگران تفاوت آماری وجود داشته باشد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش «پیمایش» انجام گرفته است. جامعه آماری این تحقیق را «کلیه جوانان دانش آموز و دانشجوی سراسر کشور (اعم از فرزندان ایثارگر و جوانان عادی) در سال های ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶ تشکیل می دهند. با استفاده از فرمول نمونه گیری کوکران، تعداد نمونه برآورده شده حدود ۴۶۸۱ نفر است. شیوه نمونه گیری از نوع «نمونه گیری چندمرحله ای» است؛ به نحوی که در نهایت از مدارس متوسطه و دانشگاه های دولتی چهار استان تهران، خوزستان، لرستان و خراسان رضوی داده های لازم گردآوری شده است. در این بررسی از اعتبار صوری^۱ و نیز از آزمون آلفای کرونباخ برای پایایی^۲ مفهوم نگرش نسبت به عملکرد ایثارگرانه استفاده شده است. نتیجه محاسبات برآورد پایایی حاکی از آن است که با توجه به مقدار ضریب آلفای به دست آمده ($\text{Alpha} = 0/77$)، ضریب همسانی درونی ابعاد تشکیل دهنده این مفهوم، در سطح قابل قبولی است.

1. Face Validity

2. Reliability

تحلیل داده‌ها**۱. ویژگی فردی پاسخگویان**

تعداد کل دانش‌آموزان و دانشجویان مورد مطالعه برابر با ۶۸۱ نفر (۱۹۰۱ فرزندان ایثارگر و ۲۷۸۰ افراد عادی) است. از این تعداد ۵۴/۵ درصد را دختران و ۴۵/۵ درصد را پسران تشکیل می‌دهند. طبق یافته‌های به‌دست‌آمده، میانگین سن افراد نمونه حدود ۱۸ سال است. در این میان، حدود ۲۵/۵ درصد ۱۴ تا ۱۵ ساله، ۲۶/۱ درصد ۱۶ تا ۱۷ ساله، ۱۳/۵ درصد ۱۸ تا ۱۹ ساله، ۱۴/۸ درصد ۲۰ تا ۲۱ ساله و ۲۰/۱ درصد ۲۲ سال و بیشتر سن دارند. همچنین، ۴۳ درصد آن‌ها دانشجو و ۵۷ درصد دانش‌آموز هستند. دیگر یافته‌های به‌دست‌آمده در خصوص محل تحصیل پاسخگویان نشان می‌دهد که ۱۲/۱ درصد دانشجویان از دانشگاه شاهد، ۴/۶ درصد از دانشگاه علامه طباطبایی، ۱/۵ درصد از دانشگاه تربیت مدرس، ۳/۵ درصد از دانشگاه علم و صنعت، ۹/۴ درصد از دانشگاه شهید چمران اهواز، ۷/۸ درصد از دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد و ۶/۴ درصد از دانشجویان دانشگاه لرستان است. در بین دانش‌آموزان دوره متوسطه، ۸/۴ درصد از خرم‌آباد، ۱۰/۳ درصد از مشهد، ۹/۴ درصد از اهواز و ۲۸/۹ درصد از تهران انتخاب شده‌اند.

۲) وضعیت نگرش نسبت به عملکرد ایثارگران**۲-۱) میزان آمادگی برای عمل ایثارگرانه**

در این مطالعه برای سنجش میزان آمادگی برای عمل ایثارگرانه از سه شاخص استفاده شده است. در این خصوص، بعد از اظهار امیدواری مبنی بر عدم وقوع جنگ در جامعه، از پاسخگویان پرسیده شد «چنانچه در کشور ما جنگ اتفاق بیفتد برای حفظ دین و کشور تا چه حد دارای آمادگی هستید؟» (۲)

- حاضرم جان‌فشانی و شهادت‌طلبی کنم. (روحیه شهادت‌طلبی)

- حاضرم جانبازی کنم. (روحیه جانبازی)

- حاضرم مشکلات و رنج اسارت را تحمل کنم. (روحیه اسارت)

الف) روحیه شهادت‌طلبی: در بین فرزندان ایثارگر ۴۵/۴ درصد در حد کاملاً موافق و در بین جوانان عادی ۳۴ درصد دارای این روحیه هستند و به ترتیب ۶/۷ و ۱۲/۶ درصد کاملاً مخالف‌اند. همچنین، بررسی‌ها نشان می‌دهد که میانگین روحیه شهادت‌طلبی برای افراد عادی برابر با ۶/۷۸ و برای فرزندان ایثارگر مساوی با ۷/۷۶

است. انجام آزمون t جهت مطالعه تفاوت عقاید فرزندان عادی و ایثارگر حکایت از معنادار بودن نتایج دارد. این یافته بدین معناست که فرزندان ایثارگر به طور معناداری، در مقایسه با دانش‌آموزان و دانشجویان عادی، روحیه شهادت‌طلبی بیشتری دارند ($t=10/8$, $S=0/000$).

ب) روحیه جانبازی: بررسی صورت گرفته درباره روحیه جانبازی پاسخگویان حاکی از آن است که میانگین این روحیه در بین فرزندان ایثارگر برابر با $7/13$ و برای افراد عادی برابر با $5/84$ است. نتایج حاصل از آزمون t نشان می‌دهد این تفاوت آنقدر زیاد است که به رابطه آماری منجر شده است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت فرزندان ایثارگر بیش از افراد عادی دارای روحیه جانبازی هستند ($t=13/1$, $S=0/000$).

ج) روحیه اسارت: نتایج به دست آمده از آزمون t تفاوت معناداری را در این خصوص نشان می‌دهد ($S=0/000$). بررسی بیانگر آن است که میانگین روحیه اسارت فرزندان ایثارگر برابر با $6/41$ و در مقابل، در بین افراد عادی، برابر با $5/24$ است. این تفاوت به اندازه‌ای است که از لحاظ آماری معنادار شده است. پس می‌توان نتیجه گرفت فرزندان ایثارگر روحیه اسارت بیشتری در مقایسه با افراد عادی دارند ($t=11/2$, $S=0/000$).

جدول ۱: توزیع پاسخگویان برحسب شاخص‌های آمادگی برای عمل ایثارگرانه

حاضریم مشکلات و رنج اسارت را تحمل کنیم.		حاضریم جانبازی کنیم.		حاضریم جان‌فشانی و شهادت‌طلبی کنیم.		آمادگی برای عمل (طیف ۱ تا ۱۰)	
عادی	ایثارگر	عادی	ایثارگر	عادی	ایثارگر		
۲۷/۲	۱۷/۲	۱۹/۲	۹/۲	۱۲/۶	۶/۷	۱	کاملاً مخالف
۶/۳	۴/۷	۵/۶	۳/۸	۳/۳	۲/۷	۲	
۵/۸	۴	۴/۷	۳/۷	۳/۸	۲/۱	۳	مخالف
۵/۳	۴/۴	۶/۱	۴/۹	۵/۵	۳/۲	۴	
۸/۹	۸/۲	۱۰/۲	۹/۱	۹/۸	۷/۲	۵	تا حدودی
۶	۶/۶	۷/۶	۹/۲	۶/۷	۵/۸	۶	
۶/۹	۵/۹	۷/۲	۶/۱	۶/۸	۶/۷	۷	موافق
۶/۵	۹/۴	۹/۴	۹/۱	۹/۱	۹	۸	
۶	۸/۵	۷/۳	۱۰/۶	۸/۴	۱۱/۳	۹	کاملاً موافق
۲۱/۱	۳۱/۱	۲۲/۹	۳۷/۱	۳۴	۴۵/۴	۱۰	
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	جمع	
۲۷۸۰	۱۹۰۱	۲۷۸۰	۱۹۰۱	۲۷۸۰	۱۹۰۱	تعداد نمونه	

۲-۲. میزان شناخت نسبت به عملکرد ایثارگرانه

در این باره سه شاخص عمده طرح شد تا بتوان میزان درک و شناخت جوانان را نسبت به عملکرد ایثارگران مورد سنجش قرار داد. یافته‌های به دست آمده به شرح زیر است:

الف) داشتن بصیرت نسبت به راه ایثارگران: در این باره از شاخص «من نمی‌دانم بالاخره ادامه‌دهنده راه ایثارگران باشم یا نباشم؟» استفاده شده است. بررسی‌ها حکایت از آن دارد که میانگین پاسخ‌های فرزندان ایثارگر برابر با $4/44$ و در بین افراد عادی برابر با $4/58$ گزارش شده است. در این میان اختلاف موجود به اندازه‌ای نیست که به تأیید رابطه منجر شود ($t=1/3$, $S=0/16$).

ب) داشتن بصیرت نسبت به عملکرد پدر: بررسی نظر پاسخگویان در پاسخ به پرسش «بیشتر وقت‌ها در این فکرم که چرا در جنگ عده‌ای شهید، جانباز و یا آزاده شدند؟» حکایت از آن دارد که میانگین پاسخ‌های فرزندان ایثارگر برابر با $4/61$ و افراد عادی برابر با $4/88$ گزارش شده است. در این میان اختلاف موجود به تأیید رابطه منجر شده است ($t=2/5$, $S=0/01$).

ج) داشتن بصیرت نسبت به جبهه رفتن: در این خصوص سؤال «اگر من در زمان جنگ بودم به جبهه نمی‌رفتم» طرح شد. بررسی صورت گرفته در زمینه نرفتن به جبهه در موقع جنگ، در بین پاسخگویان، بیانگر آن است که میانگین نمره نگرش افراد عادی $(3/65)$ بیش از فرزندان ایثارگر $(3/24)$ است. این تفاوت در نگرش‌ها به رابطه معناداری در این خصوص منجر شده است ($t=4/5$, $S=0/000$).

جدول ۲: توزیع پاسخگویان برحسب میزان شناخت نسبت به عملکرد ایثارگرانه

شناخت نسبت به عملکرد	اگر من در زمان جنگ بودم به جبهه نمی‌رفتم.		من نمی‌دانم بالاخره ادامه‌دهنده راه ایثارگران باشم یا نباشم؟		بیشتر وقت‌ها در این فکرم که چرا پدر من در جنگ شهید، جانباز و آزاده شد؟	
	عادی	ایثارگر	عادی	ایثارگر	عادی	ایثارگر
کاملاً مخالف	۴۴/۷	۵۲/۵	۲۸/۹	۳۶/۱	۲۶/۹	۳۷/۵
	۱۱/۴	۱۰/۲	۷	۸/۲	۷/۶	۷/۶
مخالف	۸/۴	۷/۹	۶/۸	۶/۵	۶/۷	۶/۵
	۵/۲	۴/۳	۵/۴	۴/۹	۵/۵	۴/۹
تا حدودی	۸/۳	۶/۵	۱۵/۶	۱۰/۴	۱۱/۶	۷/۵
	۴/۴	۳/۵	۹/۹	۷/۹	۸/۹	۸/۶

۴/۱	۶/۶	۴/۷	۵/۲	۳	۳/۱	۷	موافق
۴/۵	۶/۲	۴/۹	۴/۶	۳/۱	۲/۹	۸	
۴/۲	۴/۱	۳/۲	۴	۲/۷	۲/۲	۹	کاملاً موافق
۱۷/۵	۱۶	۱۳/۳	۱۲/۶	۶/۲	۹/۴	۱۰	
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰		جمع
۱۹۰۱	۲۷۸۰	۱۹۰۱	۲۷۸۰	۱۹۰۱	۲۷۸۰		تعداد

۲-۳) میزان احساس نسبت به عملکرد ایثارگرانه

در این باره میزان هم‌کنشی و هم‌زمانی با عملکرد پدر بررسی شد و از طریق سه شاخص مورد سنجش قرار گرفت:

الف) افتخار به عملکرد ایثارگران: بررسی در زمینه پاسخ‌ها به سؤال «من به عملکرد شهدا و ایثارگران افتخار می‌کنم» حکایت از آن دارد که میانگین عقاید فرزندان ایثارگر برابر با ۹/۱۵ و در بین افراد عادی برابر با ۸/۶۸ گزارش شده است. در این میان، اختلاف موجود به اندازه‌ای است که به تأیید این رابطه منجر می‌شود ($S=0/000$, $t=7/7$).

ب) همانندی با عملکرد ایثارگران: نتایج احساس جوانان در پاسخ به سؤال «من دوست دارم فردی مانند شهدا و یا ایثارگران باشم» نشان می‌دهد که این همانندی به‌طور مشهودی در فرزندان ایثارگر (۸/۴۹) بیش از افراد عادی (۷/۲۳) است. این تفاوت در نگرش‌ها از طریق آزمون t معنادار شده است ($S=0/000$, $t=15/2$).

ج) افتخار نصیب شدن شهادت و ایثارگری: در این باره سؤال «در جنگ شهادت و ایثارگری افتخار بزرگی بود که نصیب هرکس نمی‌شد» طرح شد. بررسی‌ها حکایت از آن دارد که میانگین عقاید فرزندان ایثارگر برابر با ۹/۱۵ و در بین افراد عادی برابر با ۸/۶۸ است. در این میان، اختلاف موجود به اندازه‌ای است که به تأیید این رابطه منجر می‌شود ($S=0/000$, $t=10/08$).

جدول ۳: توزیع پاسخگویان برحسب میزان احساس نسبت به عملکرد ایثارگران

احساس نسبت به عملکرد		من به عملکرد شهدا و ایثارگران افتخار می‌کنم.		من دوست دارم فردی مانند شهدا و یا ایثارگران باشم.		در جنگ شهادت و ایثارگری افتخار بزرگی بود که نصیب هر کس نمی‌شد.	
		عادی	ایثارگر	عادی	ایثارگر	عادی	ایثارگر
کاملاً	۱	۲/۵	۱/۷	۹/۹	۳/۹	۷/۴	۳/۴
مخالف	۲	۱	۶	۳/۶	۱/۶	۲/۶	۱/۱
مخالف	۳	۱/۲	۱	۳/۵	۱/۶	۲/۲	۱/۵
	۴	۱/۷	۱/۲	۴/۳	۲/۱	۲/۷	۲/۶
تا حدودی	۵	۵/۱	۲/۳	۸	۵	۶/۵	۴
	۶	۴/۶	۳/۴	۶/۵	۴/۶	۵/۳	۳/۷
موافق	۷	۵	۳/۴	۶/۲	۴	۴/۱	۳/۳
	۸	۷/۴	۳/۹	۷/۶	۶/۸	۷/۷	۵/۸
کاملاً موافق	۹	۹/۸	۷/۱	۹	۱۰/۶	۹	۸/۷
	۱۰	۶۱/۸	۷۵/۴	۴۱/۴	۵۹/۹	۵۲/۵	۶۵/۹
جمع		۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰
تعداد		۲۷۸۰	۱۹۰۱	۲۷۸۰	۱۹۰۱	۲۷۸۰	۱۹۰۱

در ادامه با ترکیب شاخص های مختلف و ساختن مؤلفه های سه گانه، بررسی ها نشان می دهد که در مجموع، فرزندان ایثارگر (میانگین ۶۷/۵) نگرش مطلوب تری نسبت به عملکرد ایثارگران، در مقایسه با جوانان عادی مورد مطالعه (میانگین ۶۱/۹) دارند.

جدول ۴: آزمون t درباره ابعاد نگرش به عملکرد ایثارگران برحسب نوع پاسخگو

عملکرد ایثارگران	پاسخگویان	تعداد	میانگین	انحراف معیار	آزمون
میزان آمادگی برای عملکرد ایثارگران	ایثارگر	۱۸۲۱	۲۱/۳	۸/۲	$t = ۱۳/۲$
	عادی	۲۶۷۳	۱۷/۸	۸/۷	$S = ۰/۰۰۰$
میزان احساس نسبت به عملکرد ایثارگران	ایثارگر	۱۸۱۸	۲۶/۳	۵/۶	$t = ۱۳/۲$
	عادی	۲۶۷۰	۲۳/۸	۵/۸	$S = ۰/۰۰۰$
میزان شناخت نسبت به عملکرد ایثارگران	ایثارگر	۱۷۷۵	۱۹/۹	۶/۱	$t = ۱/۳$
	عادی	۲۵۹۳	۲۰/۱	۶	$S = ۰/۱۹$
وضعیت نگرش نسبت به عملکرد ایثارگران	ایثارگر	۱۶۹۳	۶۷/۵	۱۴/۸	$t = ۱۱/۲$
	عادی	۲۴۵۰	۶۱/۹	۱۶/۳	$S = ۰/۰۰۰$

در نهایت با ترکیب شاخص‌های مورد نظر و سپس شناسه‌گذاری مجدد^۱، بررسی حاصل دلالت بر آن دارد که جوانان مورد مطالعه، در مجموع ۲۵/۹ و ۳۱/۱ درصد، به ترتیب در حد خیلی زیاد و زیاد، و در مقابل، به ترتیب ۷/۳ و ۱۳/۷ درصد، در سطح خیلی کم و کم، نگرش مثبتی نسبت به عملکرد اینارگران دارند.

جدول ۵: توزیع پاسخگویان برحسب نگرش نسبت به عملکرد اینارگران

نگرش افراد		وضعیت نگرش نسبت به اینارگری
درصد	تعداد	
۷/۳	۳۰۲	خیلی کم
۱۳/۷	۵۶۸	کم
۲۲/۱	۹۱۴	متوسط
۳۱/۱	۱۲۸۸	زیاد
۲۵/۹	۱۰۷۱	خیلی زیاد
-	۵۳۸	بی‌جواب
۱۰۰	۴۶۸۱	جمع

۳. رابطه شهر محل سکونت با نگرش به عملکرد اینارگری

انجام آزمون تحلیل واریانس یک‌طرفه^۲ در این خصوص بین دو متغیر فوق رابطه معناداری را در سطح مطلوبی نشان می‌دهد ($F=۱۳/۸$, $S=۰/۰۰۰$). به دنبال آن، استفاده از آزمون شفه، مؤید این نکته است که پاسخگویان ساکن شهرهای خرم‌آباد با میانگین ۳/۷۸، مشهد با میانگین ۳/۶۴، اهواز با میانگین ۳/۶۴ به‌طور معناداری دارای نگرش اینارگری مطلوب‌تری نسبت به پاسخگویان ساکن شهر تهران (۳/۳۹) هستند.

جدول ۶: آزمون t دربارۀ نگرش به عملکرد اینارگران برحسب محل سکونت

محل سکونت	تعداد	میانگین	انحراف معیار	آزمون
تهران	۱۶۷۰	۳/۳۹	۱/۲۳	F = ۱۳/۸ S = ۰/۰۰۰
اهواز	۵۷۲	۳/۶۴	۱/۲۰	
مشهد	۷۲۷	۳/۶۴	۱/۱۵	
لرستان	۵۴۷	۳/۷۸	۱/۰۸	
سایر	۴۷۴	۳/۵۷	۱/۲۶	

1. Recode

2. ANOVA

۴. رابطه جنس پاسخگویان با نگرش به عملکرد ایثارگری

یافته‌های به دست آمده در زمینه رابطه جنس با نگرش به عملکرد ایثارگری از طریق آزمون آماری مناسب معنادار شده است ($t=8/2$, $S=0/005$). در این باره میانگین نگرش پسران برابر با $3/60$ و برای دختران برابر با $3/46$ است. بنابراین ملاحظه می‌شود پسران به طور معناداری بیش از دختران دارای نگرش مطلوب نسبت به عملکرد ایثارگران هستند.

جدول ۷: آزمون t درباره نگرش به عملکرد ایثارگران بر حسب جنس

جنس	تعداد	میانگین	انحراف معیار	آزمون
دختر	۲۲۵۴	۳/۴۶	۱/۱۹	$t = 2/8$
پسر	۱۸۸۹	۳/۶۰	۱/۲۳	$S = 0/005$

نتیجه‌گیری

در بحث از تعریف عملکرد ایثارگرانه، می‌توان آن را قصدهای رفتاری دارای منشأ دینی (خداخواهی)، فردی (خودبایی) و اجتماعی (دگرخواهی) دانست که به کنش‌هایی چون شهادت‌طلبی، جانبازی و اسارت منجر می‌شود. این رفتارها با توجه به فضای جامعه و افرادی که آن را انجام داده‌اند، معنا و شکل گرفته، به تدریج به ارزش‌های دینی و اجتماعی تبدیل می‌شود. بنابراین، عملکرد ایثارگرانه به عنوان کنش عقلانی معطوف به ارزش در طی هشت سال دفاع مقدس در فرهنگ عمومی جامعه نهادینه و تثبیت شد.

در مجموع نتایج حاصل از بررسی‌های به عمل آمده درباره نگرش جوانان نسبت به عملکرد ایثارگران نشان‌دهنده آن است که میانگین نگرش فرزندان ایثارگر برابر با $67/5$ و نگرش جوانان عادی برابر با $61/9$ است. تدقیق این یافته در بین انواع فرزندان ایثارگر نیز نشانگر آن است که میانگین نگرش به عملکرد ایثارگران در بین فرزندان «شاهد» برابر با $63/9$ ، در بین فرزندان «جانباز» برابر با $69/8$ ، در بین فرزندان «آزاده» برابر با 65 ، در بین فرزندان «جانباز و آزاده» (۳) برابر با $70/1$ گزارش شده است.

در مجموع تبیین این یافته به فرایند اجتماعی شدن پاسخگویان در بین خانواده‌ها برمی‌گردد. به طوری که وضعیت نگرش به ایثارگری در بین فرزندان ایثارگر به طور معناداری از جوانان عادی مطلوب‌تر و بیشتر است. این امر متأثر از انتقال ارزش و هنجارهای ایثارگر توسط خانواده‌هایشان است، به ویژه در بین فرزندان «جانباز و آزاده» که پدر ایثارگر فرایند جامعه‌پذیری ارزش‌های ایثارگری را تسهیل می‌کند.

بدون شک خانواده مهم‌ترین عامل اجتماعی‌کننده است؛ زیرا برای کودک، حداقل تا

شروع مدرسه، به‌عنوان یک جهان اجتماعی کامل نمودار می‌شود و برای تمام عمر به‌عنوان عامل مهم تجربیات اجتماعی باقی می‌ماند. به‌علاوه، یکی از کارکردهای مهم خانواده، تأمین کودکان از طریق دادن یک موقعیت اجتماعی به آن‌هاست. «خانواده به‌عنوان یک نهاد اجتماعی، مجموعه‌ی سازمان‌یافته‌ای از نقش‌ها، هنجارها و الگوهای رفتاری است که بر اساس سلسله‌مراتبی از ارزش‌ها، به دفع نیازهای معینی از جامعه می‌پردازد» (هورتون^۱ و همکاران، ۱۹۸۲: ۲۳۸).

برای خانواده کارکردهای چندی را به‌عنوان کارکردهای مشترک در خانواده، در جوامع مختلف، ذکر کرده‌اند. این کارکردها نخستین بار توسط «آگبرن و تی بیتز» به نحو منظم و طبقه‌بندی‌شده بیان شد (اعزازی، ۱۳۷۶: ۱۶۹) که عبارت‌اند از: تولید مثل، اجتماعی کردن فرزندان، مراقبت و پشتیبانی و حمایت عاطفی از آن‌ها، تعیین موقعیت اجتماعی برای اعضا، تنظیم روابط جنسی و کارکردهای اقتصادی (تولیدی یا مصرفی). ایفای بهینه‌ی هریک از این کارکردها، نه تنها برای بقا و دوام نهاد خانواده، بلکه برای تداوم نهادهای دیگر و تضمین انسجام اجتماعی مفید و حتی ضروری است (وَندرزندن^۲، ۱۹۹۰: ۲۶۰ و ۲۶۱ به نقل از گلچین، ۱۳۷۸: ۸).

تدقیق در وضعیت نگرش پاسخگویان برحسب ویژگی‌های فردی حاکی از آن است که وضعیت نگرش پسران نسبت به عمل ایثارگرانه بهتر از دختران است. سایر یافته‌ها نیز نشان می‌دهد که فرزندان ایثارگر نسبت به جوانان عادی، در ابعاد مختلف، دارای نگرش مطلوب‌تری هستند. همچنین، وضعیت نگرش پاسخگویان در استان‌های خوزستان، خراسان و لرستان به‌طور معناداری مثبت‌تر از استان تهران است. این امر نیز متأثر از وضعیت فرهنگ ایثارگری و ارزش‌های حاکم در این شهرها است.

1. Horton

2. Vanderzanden

یادداشت‌ها

۱. در اینجا فرزندان ایثارگر شامل فرزندان شاهد، جانباز و آزاده است.
۲. شایان ذکر است در عبارت اصلی سؤال مربوط به روحیه ایثارگری، به تحمیلی بودن جنگ اشاره شده است تا پاسخگو به روشنی و به دور از هر ابهام به سؤالات پاسخ دهد.
۳. یعنی شامل کسانی که هم فرزند جانباز و هم فرزند آزاده هستند و در اینجا به عنوان یک سنخ در نظر گرفته شده‌اند.

منابع

- آزادارمکی، تقی و احمد غیاثوند (۱۳۸۳)؛ *جامعه‌شناسی تغییرات فرهنگی در ایران*، تهران: نشر آن.
- باندورا، آلبرت (۱۳۷۲)؛ *نظریه یادگیری اجتماعی*، ترجمه فرهاد ماهر، تهران: راهگشا، حسین‌زاده، وحید (۱۳۸۲)؛ «آسیب‌شناسی فرهنگ ایثار و شهادت و شناخت عوامل بازدارنده و ریشه‌یابی موانع ترویج آن»، *فصلنامه فرهنگ عمومی*، ش ۳۷، صص ۵۷-۳۱.
- دادستان، علی (۱۳۷۴)؛ *روان‌شناسی اجتماعی*، تهران: نشر کیهان.
- دواس، دی‌ای (۱۳۷۶)؛ *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، ترجمه هوشنگ نائبی، تهران: نشر نی.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۸۰)؛ *توسعه و تضاد*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- شاعری، محمد (۱۳۷۷)؛ *انگیزه‌های مؤثر بر شهادت‌طلبی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی.
- ----- (۱۳۸۱)؛ *جامعه‌شناسی شهادت‌طلبی و انگیزه‌های شهیدان*، تهران: نشر شاهد.
- شیخ، محمدعلی (۱۳۶۳)؛ *پژوهشی در اندیشه‌های ابن‌خلدون*، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- غیاثوند، احمد (۱۳۸۶)؛ *بررسی میزان آگاهی، نگرش جوانان نسبت به عملکرد ایثارگران و مقایسه آن با نظرات فرزندان ایثارگر*، طرح پژوهشی، کارفرما: معاونت پژوهش و ارتباطات فرهنگی بنیاد شهید و امور ایثارگران.
- کاویانی، محمد (۱۳۷۵)؛ «جایگاه مفهومی ایمان در روان‌شناسی اجتماعی»، *مجله حوزه و دانشگاه*، ش ۱۶ و ۱۷، صص ۱۲۹-۱۰۷.
- کریمی، یوسف (۱۳۷۹)؛ *روان‌شناسی اجتماعی*، تهران: ارسباران.
- گلچین، مسعود (۱۳۷۸)؛ *قشریندی اجتماعی و تبیین جامعه‌شناختی جریان اجتماعی کردن نوجوانان در خانواده*، پایان‌نامه دکتری جامعه‌شناسی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- محسنی، منوچهر (۱۳۷۶)؛ *بررسی آگاهی، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی - فرهنگی در ایران*، تهران، مرکز پژوهش‌های بنیادی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مرجانی، هادی (۱۳۷۷)؛ *بررسی جامعه‌شناختی زمینه‌های احیاء فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر*، طرح پژوهشی، کارفرما: نهاد مقام معظم رهبری در دانشگاه‌های تهران و علوم پزشکی تهران.
- Horton, P.B et.al. (1984); *Sociology*, New York: Mc Graw-Hill.